

OLGA PLÁVKOVÁ

## Demokratizačný proces na Slovensku po roku 1989 v očakávaniach verejnosti

The paper introduces the theoretical background for a discussion about the role of citizens in the Slovak community; it analyses expectations of the citizens of Slovakia in the light of deepening of democratization and democratic processes in the mid-Nineties. The study leans on data from the representative sociological research realized by a team of researchers around the Institute of Political Sciences of S.A.S in 2003-05. The research findings induced a hypothesis about the existence of distinct stages of revival of citizenship in the process of overcoming the totalitarian civic syndrome, i.e. the revival of citizens' activation within a frame of a public life. The surveys proved that the citizens of Slovakia have already got over the first stage of acquiring their ability to perform a role of citizens in a democratic state. Finally, the paper focuses on the fact that Slovak society has acquired its own experience with skipping historical phases of development without serious or deep internal conflicts. Slovak citizens derived from the traditional social atmosphere and paternalism of the Nineties. As a result, citizens are not willing to take over their responsibility for attributes and conditions of the newly created democratic society. The process of creating and performing the role of citizens proceeds very slowly. It has become apparent that masses of inhabitants are not willing to act in the public interest.

**Key words:** democratization of society; public control; values; solidarity

### Teoretické východiská

V teoretických reflexiách demokratizačných procesov možno nájsť rôzne prístupy k objasneniu základných tendencií vývoja súčasných spoločností, t. j. okrem iného aj ako procesov zdôrazňujúcich integrujúci a fragmentujúci výsledok formujúcej sa sociálnej reality (verejnej sféry). Každý z uvedených aspektov reflektuje verejnosť iným spôsobom a podoby reakcií na ne významnou mierou štrukturujú formovanie obrazu verejnosti o meniacej sa spoločnosti.<sup>1</sup> Ako ich identifikoval Georg Sörensen,<sup>2</sup> integrujúca tendencia vo formovaní kolektívnych identít

---

<sup>1</sup> Verejnosť chápeme ako určitú kolektívitu. V rámci tejto práce sa opierame o definíciu Karola Čukana, ktorý vidí verejnosť ako spoločenstvo, ktoré spája určitý záujem, je zainteresované na riešení určitej veci a plní prostredníctvom svojho hodnotiaceho názoru alebo aj bezprostredne funkciu spoločenskej kontroly. ČUKAN, Karol – ŠRÁMEK, Eudovít (eds.): *Verejná mienka (história, teória, výskum)*. Trnava : Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave 2013, s. 46.

<sup>2</sup> SÖRENSEN, Georg: *Stát a mezinárodní vztahy*. Praha : Portál 2005, s. 162.

v postmoderných štátoch je výrazom istej súdržnosti ich obyvateľov formou „občianskej identity“, ktorá ich prepája cez také kľúčové hodnoty a normy, ako sú konštitučná vláda, politická demokracia, občianske a politické slobody, ľudské práva a liberálna trhovú ekonomiku pod dohľadom štátu. Integrujúce hodnoty sa stávajú aj prvkami nadnárodnej občianskej spoločnosti, čo významne uľahčuje proces komunikácie a výmeny. Týmto spôsobom sa posilňuje presadzovanie spoločných hodnôt a prepojenosť príslušníkov rôznych spoločností. Pri fragmentácii ide o zdôrazňovanie rozdielnosti. Tendencia k fragmentácii rozdeľuje verejnosť a v tomto kontexte treba hľadať spojujúce články, ktoré populáciu danej krajiny udržujú pohromade. Spravidla proces fragmentácie prináša víťazov a porazených. Víťazi sú silní a ich pozíciu vyjadruje pocit neohrozenosti. Porazení sa snažia čeliť tomu, aby neboli radikálne konfrontovaní s vyčlenením zo spoločnosti. Podobne aj Attila Ágh<sup>3</sup> začleňuje do prvej fázy demokratizácie postsocialistických štátov strednej Európy proces hlbokej sociálnej dezintegrácie, ktorý priniesol nových víťazov a nových porazených, predovšetkým oproti predchádzajúcemu režimu, t. j. v politickej rovine. Druhá fáza demokratizácie v týchto „mladých demokraciách“ podľa Ágha už znamenala prehĺbujúcu sa diferenciaciu v ekonomickej oblasti vo forme ekonomického vylúčenia určitých zoskupení (vysoká nezamestnanosť), sociálnu fragmentáciu (polarizácia a marginalizácia určitých zoskupení), pričom tento vývoj zároveň znamená, že za procesom vcelku úspešnej politickej a ekonomickej konsolidácie nastúpili nové deficitné procesy v sociálnej i politickej oblasti. Ide o prepád v oblasti zabezpečenia materiálnych potrieb obyvateľov (sociálne výdavky transformácie) rovnako ako o prepád v oblasti verejnej sféry (politické výdavky transformácie) v podobe demobilizácie voličov a depolitizácie verejného života.<sup>4</sup> Aj vývoj na Slovensku začiatkom 90. rokov v mnohom zodpovedá týmto modelovým analýzám a za spoločnú črtu vývoja postsocialistických krajín strednej Európy na začiatku 90. rokov možno celkom jasne vyznačiť neschopnosť nového politického systému zabezpečiť svojim občanom akceptovateľnú úroveň životného štandardu a pracovných istôt.

Slovenská spoločnosť na ceste budovania novej štátnosti počas doterajších 20 rokov existencie riešila mnohé nové problémy týkajúce sa demokracie a demokratizácie. Toto obdobie nastúpilo pomerne rýchlo a v krátkom časovom úseku od kľúčových zmien československej spoločnosti v novembri 1989. Znamenalo to popri požiadavkách na utvorenie štátu, zabezpečujúceho národnú a medzinárodnú suverenitu a bezpečnosť, zaistiť sformovanie a efektívne sfunkčnenie nových, špecifických inštitúcií tak, aby sa splnili očakávania od schopného štátu: poriadok, spravodlivosť, blahobyt a sloboda. V euforickom ponovembrovom období začiatkom 90. rokov minulého storočia sa len sporadicky v rôznych analýzach objavili hlasy upozorňujúce, že celospoločenská zmena sa musí viesť v novom duchu a nových podmienkach, ak má byť cieľom vlastné sfunkčnenie demokratického politického aparátu a realizácia praktickej demokracie nielen v občianskej spoločnosti, na pracoviskách a v každodennom živote. Jiří Linhart už v roku 1990 zdôraznil najmä fakt, že demokracia bez sociálnej spravodlivosti a bez ekonomických a sociálnych záruk individuálnej autonómie je príliš zraniteľná, ľahko podlieha tradičným tlakom smerujúcim k paternalizmu a nedemokratickým formám vlády, vedie k permanentnému napätiu

<sup>3</sup> ÁGH, Attila: Multicultural Democracy and Eastern Enlargement: A Hungarian View. In CUPERUS, René – DUFFEK, Karl, A. (eds.): *The Challenge of Diversity*, Wien : StudienVerlag 2003, s. 215.

<sup>4</sup> ÁGH, ref. 3, s. 216.

medzi ekonomickou a sociálnou nerovnosťou ľudí a ich formálne právnou rovnosťou.<sup>5</sup> V teoretických analýzach autorov z prostredia mimo krajín, ktoré týmto procesom demokratizácie prechádzali, možno nájsť zhodu v tom, že proces mal významnú medzinárodnú dimenziu. Salim Murad uvádza, že treba brať do úvahy minimálne tri alternatívy, resp. impulzy demokratizácie, a to šírenie demokracie formou nákazy (v roku 1989 udalosti v Poľsku, Československu, Maďarsku, Rumunsku, Bulharsku, NDR), riadenie demokratizácie zvonku, tzn. istou formou „vakcinácie demokraciou“ (uvádza ako príklad vplyv USA a Veľkej Británie v ich sférach vplyvu) a súhlas, ktorý znamenal možnosť demokratizácie vďaka súhlasu, dohode, konsenzu (t. j. podpora demokratizácie zvnútra spoločenstva, v podobe podpory rôznych sociálnych a politických zoskupení).<sup>6</sup> Attila Ágh s odstupom dekády v tomto kontexte hodnotí celkový proces „východnej“ demokratizácie ako evolučný proces, ktorý mal mnoho významných ťažkostí a negatívnych efektov, prinášajúcich obnovu minulého.<sup>7</sup>

Posun k demokratizácii spoločnosti vyžaduje vymedziť, do akej miery môže väčšina vyjadrovať svoj názor, či a ako môžu svoje názory prezentovať jednotlivci nezávisle od mienky ostatných, a potom zaistiť výkon vôle ľudu bez zreteľa na okolnosti majetkové, rasové, náboženské či sociálne. Ideálom demokracie je jedinec, ktorý sa rozhoduje slobodne, nekoná pod nátlakom, rozhoduje sa nezávisle od vôle a rozhodnutí druhých, svoje záujmy manifestuje v rámci slobodnej konfrontácie ideí a predstáv – aktivizujúci sa, a predovšetkým využívajúci demokratické inštitúty, najmä volebný proces. Zavedenie efektívneho pluralitného demokratického systému si nevyhnutne vyžaduje uskutočniť premeny v kľúčových oblastiach spoločensko-ekonomickej a politickej sféry, ktoré môžeme zredukovať na tieto okruhy:

- sformovanie inštitúcií a mechanizmov obnovy a revitalizácie tradičných demokratických hodnôt a ideálov nahradením inštitúcií a mechanizmov nedemokratického a totalitného systému, v prvom rade prostredníctvom slobodných volieb, nezávislého súdnictva, likvidácie politickej cenzúry v masmédiách, tak, aby občania mohli týmto inštitúciám plne dôverovať a z pohľadu občanov tieto inštitúcie zvládali riešenie ich problémov;

- transformácia hospodárskej sféry a utvorenie podmienok na trhovú ekonomiku, slobodné podnikanie a hospodársky rast na princípoch voľnej férovej súťaže, pričom na trhu práce budú utvorené adekvátne podmienky na dostatočnú tvorbu a ponuku pracovných príležitostí;

- odstránenie prvkov prinášajúcich akúkoľvek formu diskriminácie a sociálnej exklúzie vo všetkých sférach verejného a osobného života;

- presadzovanie ideí sociálnej spravodlivosti a rovnosti šancí pre každého člena spoločnosti;

- zainteresovanie čo najväčšieho okruhu občanov do demokrizačného procesu, uskutočnenie „tichej revolúcie“ v sebe samom, v každom jednotlivcovi tak, aby si v hodnotovom modeli zaradil ako dominujúce hodnoty spoločenskej základne občianstva (minimálne spravodlivosť, solidaritu, spolupatričnosť, toleranciu). Na rozdiel od neúprosneho posunu od materialistických

<sup>5</sup> LINHART, Jiří: Co je demokracie a demokratizace. In: *24 x o demokracii a morálce z pohledu sociologů*, Praha : Sociologické aktuality 1990, s. 10.

<sup>6</sup> SALIM, Murad: Vnější vlivy na proces konsolidace demokracii střední Evropy – případ Slovenska. In SALIM, Murad (ed.): *Demokracie a občanství v Evropě*, České Budějovice : Pedagogická fakulta Jihočeské univerzity 2006, s. 91 – 102.

<sup>7</sup> ÁGH, ref. 3, s. 214.

k postmaterialistickým hodnotám, ako túto revolúciu vidí Ronald Inglehart,<sup>8</sup> v nových, mladých demokraciách, to vyžaduje posun od totalitných hodnôt postavených na likvidácii individuálnej a partikulárnej subjektivity, ako to zadefinoval už v roku 1993 Boris Zala.<sup>9</sup> Cieľovo ide o posun k demokratickému občianstvu, ktoré vyžaduje orientáciu občanov v kľúčových hodnotách a cieľoch demokratickej spoločnosti, umožňujúcu, ale aj vyžadujúcu ich osobnú voľbu a osobnú zodpovednosť; t. j. identifikáciu občanov s projektom utvárania nového typu spoločnosti, v ktorej môžu ovplyvňovať tak svoj osud, ako aj osud iných členov svojej krajiny a svojho štátu.

Uvedené kľúčové predpoklady demokratizácie sú trvale konfrontované s prítomnosťou vnútorných nedemokratických prúdov a napätia. Ich zosilnenie, resp. zoslabenie súvisí so spôsobom, akým fungujú demokratické politické štruktúry. Ak fungujú nedemokraticky, t. j. ak je legitimita režimu síce daná vôľou ľudu, ale v ľuďoch samotných nie je dostatočná vôľa na demokraciu a v prepojení s bytostnou, sociálnou a hospodárskou potrebou, potom narastá možnosť eskalácie nedemokratických spôsobov každodenného spolužitia. Po takmer 25-ročnom úsilí budovania novej demokracie na Slovensku môžeme konštatovať, že revolučne reštrukturovaná spoločnosť nesporne mnohé základné demokratické prvky založila a nepochybniteľne sú ukotvené v zreformovaných demokratických inštitúciách a mechanizmoch. Kľúčové hodnoty a ciele revolučnej zmeny boli jasne zadefinované. Sloboda, demokracia, spravodlivosť ako základné hodnoty nového demokratického spoločenstva sú trvale akceptované.

Nová spoločnosť sa však nezačala formovať od nuly. Vyrastá na záťaži totalitnej minulosti, ktorá vnáša celý rad „šumov“ do realizácie demokratických ideálov; každodenný život sa teda pohybuje v rozpore starých zaužívaných zvyklostí a predstáv a požiadaviek novej doby. Alena Vodáková v tejto súvislosti konštatuje, že demokratizačné procesy vytvorili historickú šancu stať sa demokratickou spoločnosťou, ktorá je súčasne istým historickým záväzkom každého jednotlivca, aby takouto zmenou prešiel aj on sám, prijal novú rolu spoluaktéra, spolutvorcu nových pravidiel, noriem, poriadku.<sup>10</sup>

Vývoj ukázal, že viaceré demokratické idey sa nepodarilo realizovať dôsledne a pre mnohých ľudí priniesla nová zreformovaná doba stratu ilúzií, únavu, sklamanie z celkovej atmosféry sprádzajúcej túto spoločenskú zmenu. Kým v počiatočných obdobiach ponovembrového vývoja sa očakávalo, že sklamanie z nového nasmerovania sa bude dotýkať tých, ktorých revolučná doba spochybní a odsunie na bočnú koľaj ako nositeľov starých poriadkov, ideí, vývoj ukázal, že procesy demokratizácie sú omnoho zložitejšie, komplexnejšie a neprehľadnejšie, takže nové pocity neistoty a rizika pociťuje v súčasnosti takmer každý, ako ich aktér. Sociológovia v tejto súvislosti uvažujú o zvýšení sociálnej zraniteľnosti jednotlivcov a celých sociálnych skupín,<sup>11</sup> zvýšení sociálnej neistoty,<sup>12</sup> ktoré sa premietajú do krízy solidarity či nárastu sociálnej polarizácie, úpadku stredných vrstiev a vzniku kategórie sociálne exkludovaných. Kľúčovým riešením z pohľadu na budúcnosť je napomáhať celkové posilňovanie súdržnosti a inkluzivity sociálneho

<sup>8</sup> INGELHARDT, Ronald: The Silent Revolution in Europe. International Change in Post-Industrial Societies. In *American Political Science Review*, 1971, 65, s. 991 – 1 017.

<sup>9</sup> ZALA, Boris: *Cesty k demokracii*. Bratislava : Print – servis 1993, s. 7.

<sup>10</sup> VODÁKOVÁ, Alena: Potřebujeme pravidla, normy, zákony, řád? In *24 x o demokracii a morálce z pohledu sociologů*, Praha : Sociologické aktuality 1990, s. 63.

<sup>11</sup> KELLER, Jan: *Soumrak sociálního státu*. Praha : SLON 2005.

<sup>12</sup> BAUMAN, Zygmund: *Individualizovaná společnost*. Praha : Mladá fronta 2004.

priestoru ako takého. Všeobecný nedostatok demokratických skúseností tento proces komplikuje až do súčasnosti.

Prechod k demokracii na Slovensku mal svoje pozitívne prvky, ale sprevádzali ho aj viaceré negatívne znaky. Kľúčovým pozitívnym prvkom je podľa nášho názoru nenásilný prechod z totalitného režimu na demokratickú cestu. V tejto otázke sa v našej spoločnosti neobjavovali hlboké rozpory ihneď od prvých dní a týždňov občianskeho prechodu k demokracii v roku 1989. V názoroch občanov z tohto obdobia sa odrážalo ich pevné rozhodnutie ísť novou cestou, v rámci ktorej budú ustanovené nové hodnoty a zásady spolužitia, vyhlásené nové zákony, legalizované nové spoločenské a politické inštitúcie, čo zabezpečí, aby bolo nové nasmerovanie spoločnosti natrvalo legitimizované a návrat do predošlých podôb by sa tak ľahko nemohol uskutočniť. Ralf Dahrendorf na tému strategickej zmeny a revolučného prevratu upozornil, že legislatívne a politické zmeny možno uskutočniť v rámci 6-mesačnej etapy, hospodársku transformáciu v období šiestich rokov, kým premena politických hodnôt verejnosti bude trvať 60 rokov. Zdôraznil, že revolúcie sú len okamihmi dejín, sľubujú mnohé, čo sa nedá dodržať, ale aj napriek tomu sú oporou ľudských nádejí.<sup>13</sup> Mnohé poznatky o vývoji v slovenskej verejnosti Dahrendorfovu tézu potvrdili. Ukázalo sa, že krátko po uskutočnení tejto etapy celospoločenských premien vo všetkých spoločenských vrstvách mal ideál demokracie významnú podporu v celej československej verejnosti.<sup>14</sup> Lukáš Linek v tomto kontexte pri úvahe o vývoji v českej spoločnosti v období ponovembrových zmien konštatoval, že česká verejnosť je natrvalo presvedčená, že demokracia je najlepší možný systém a nepožaduje jeho zmenu, hoci zároveň došlo k určitému vytriezveniu a naivnú dôveru v demokratický proces, k politikom a politickým stranám vystriedala výrazná kritickosť a nespokojnosť veľkej časti spoločnosti nielen s politickou elitou a politikou všeobecne, ale aj so spôsobom, ako sa demokracia uskutočňuje.<sup>15</sup>

Prítomnosť vývoja v rámci depresívneho scenára v súhre spoločenských síl, parlamentov a elít od 90. rokov v českej a slovenskej spoločnosti spolu s Dahrendorfom<sup>16</sup> pripomenul aj Václav Bělohradský.<sup>17</sup> Obaja autori zhodne vidia ako charakteristickú chybu po roku 1989 podcenenie rýchlosti a energie procesu štandardizácie politického systému, prinášajúce splynutie novej demokracie s apologizáciou existujúcich štruktúr, aparátov a záujmových koalícií, čím sa z verejného priestoru stratila strategická komunikácia ako základný predpoklad „produkcie konsenzu“.

Značnú mieru podobnosti s vývojom na Slovensku ukazuje preskúmanie vzťahu sebazadefinovania človeka ako demokrata a jeho faktických poznatkov o riešení namodelovaných antidemokratických spoločenských situácií, ktoré odhalilo, že po necelých troch rokoch od revolučného zvratu v našej spoločnosti boli vo vedomí občanov stále prítomné viaceré deficity v podobe prvkov antidemokratizmu. V tejto súvislosti uvádzame výsledky výskumu Občianska spoločnosť 1992, okrem iného potvrdzujúce, že tak vedomostný, ako aj hodnotový potenciál občanov Slovenska voči prvkom nedemokratizmu bol v roku 1992 pomerne nízky.<sup>18</sup> Róbert Roško v tejto

<sup>13</sup> DAHRENDORF, Ralf: *Moderný sociálny konflikt. Esej o politike slobody*. Bratislava : Archa 1991, s. 289.

<sup>14</sup> Kontinuálne výskumy verejnej mienky uskutočňované inštitútom IVO a agentúrou FOCUS, ale aj viaceré národné a medzinárodné komparatívne výskumy, realizované napr. Sociologickým ústavom SAV v Bratislave v rokoch 1992 – 1998.

<sup>15</sup> LINEK, Lukáš: *Zrození snů. Struktura a dynamika postojů k politickému režimu a jeho institucím a jejich důsledky*. Praha : SLON 2010, s. 14.

<sup>16</sup> DAHRENDORF, ref. 13, s. 103.

<sup>17</sup> BĚLOHRADSKÝ, Václav: *Společnost nevolnosti. Eseje z pozdější doby*. Praha : SLON 2007, s. 69.

<sup>18</sup> Výskum Formovanie občianskej spoločnosti uskutočnil tím riešiteľov Sociologického ústavu SAV pod vedením doc.

súvislosti uvádza, že z hľadiska vývojovej perspektívy ide o poznatok dôležitý vo vzťahu k úvahu nad „krehkosťou“ ponovembrovej demokracie práve tým, že v našej spoločnosti sú prítomné dva úplne krajne vyhranené typy občanov – vedome demokratický typ bude hnacou silou vývoja k demokracii a občianstvu, kým vedome nedemokratický typ je rizikom, pretože bude hnacou silou vývoja proti demokracii.<sup>19</sup> Platnosť tejto tézy potvrdil vývoj slovenskej politickej scény po roku 1989.

Takisto možno uviesť aj konštatovanie Ralfa Dahrendorfa, že demokracia je pomalá a nákladná, a ide vždy o dva procesy – zavádzanie populárnych názorov a záujmov do politického systému a druhým je kontrolovanie tých, čo sú pri moci, a ich administratívy. Nie je to beznádejný proces, hoci sa demokratické inštitúcie ťažko ustanovujú a udržiavajú.<sup>20</sup>

Výskumy verejnej mienky na začiatku 90. rokov prinášali poznatky o tom, s akým „sociálnym metrom“ rôzne sociálne skupiny pristúpili k uskutočňovaným sociálnym, ekonomickým a politickým zmenám.<sup>21</sup> V tomto kontexte možno uvažovať o rozložení skupín a jednotlivcov na tých, ktorí sa rýchlo adaptovali a začali sa pripravovať na možné dôsledky, a tí, ktorí vyčkávali počítajúc, že situácia môže mať ešte rôzne vyústenie. Možno identifikovať aj skupiny a jednotlivcov, ktorých strategické zmeny nijako neoslovili a odmietali sa pridať ku ktorémukoľvek z ostatných prúdov, nechápajúc svoju úlohu v tomto budovaní novej spoločnosti, neskôr nového systému štátnej moci. Dichotomizácia na skupinu ofenzívnych občanov a skupinu defenzívnych občanov v pomere 48 : 52 %, zistená už v období prvých troch rokov ponovembrového vývoja, predznamenala postupný nárast mlčiacej väčšiny, ktorá sa preukazuje až do súčasnosti rezignáciou a apatiou občanov tak v každodennosti, ako aj vo volebných procesoch.<sup>22</sup> Možno tu oprávnené predpokladať, že nejde ani tak o antidemokratické črty v slovenskej populácii, ktoré sú ťažko zistiteľné a kvantifikovateľné, hoci sú tu prítomné, ale že ide skôr o očakávania ľudí ohľadom spôsobu uskutočnenia demokratizácie cestou zhora. Teda očakávajú, že demokratickú stavbu je možné vybudovať aj bez ich spoluúčasti, prinajmenšom bez súčinnosti na uskutočňovaní verejnej kontroly politickej „hry“.

V roku 2003 riešiteľský tím Ústavu politických vied SAV začal prácu na projekte „Ideové zdroje a línie slovenskej politiky“ s rozsiahlym riešiteľským kolektívom pod vedením M. Pekníka.<sup>23</sup> V rámci tohto projektu sa uskutočnilo v rokoch 2003 – 2005 niekoľko reprezentatívnych so-

PhDr. Jána Stenu, CSc., v projekte grantovej úlohy SÚ SAV č. 360/92. V rámci reprezentatívneho výskumu Občianska spoločnosť 1992 boli v centre pozornosti kľúčové aspekty procesu občianskeho precitávania a prítomnosť príslušných typov občianskych postojov na Slovensku. Výsledky výskumu boli publikované v monotematickom vydaní časopisu *Sociológia*, ref. *Sociológia*, 25, 1993, 3.

<sup>19</sup> ROŠKO, Róbert: *Pripravenosť občanov Slovenska na demokraciu*. Tamže, s. 200.

<sup>20</sup> DAHRENDORF, ref. 13, s. 107, 153.

<sup>21</sup> Verejná mienka je pojem, ktorý má veľa definícií, spravidla sa definuje operatívne. Pre potreby tejto štúdie ju vymedzujeme ako verbálne vyjadrený hodnotiaci názor, prejav vôle určitej kolektivity (verejnosti), týkajúci sa pre danú kolektivitú dôležitej veci. V rámci verejnej mienky spravidla musí dôjsť k polarizácii, keď sa vykrýštalizujú dve veľmi preferované, ale opačné pozície. Predpokladom existencie verejnej mienky je slobodná spoločnosť, v ktorej má svoj priestor vytváranie názorov, všeobecná výmena týchto názorov a tieto názory majú v spoločnosti svoju váhu.

<sup>22</sup> PLÁVKOVÁ, OfĽa: Mobilizačný potenciál občianskeho združovania na Slovensku. In: *Sociológia*, 25, 1993, 3, s. 206.

<sup>23</sup> Úloha štátneho programu „Ideové zdroje a línie slovenskej politiky“ bola zaregistrovaná pod číslom. 2003 SP 51 / 018 06 00/ 028 06 10. Vedúci úlohy: PhDr. Miroslav Pekník, CSc., riešiteľská organizácia Ústav politických vied SAV, Bratislava, doba riešenia 2003 – 2005. Na tvorbe obsahovej štruktúry jednotlivých výskumných projektov sa podieľali členovia Ústavu politických vied SAV v Bratislave, zainteresovaní na projekte Ideové zdroje a línie Slovenskej republiky. Základnou výskumnou technikou bol dotazník, autorka PhDr. Ľudmila Benkovičová, CSc. Terénny zber

ciologických výskumov zameraných na očakávania verejnosti Slovenska od demokrizačných premien. Primárnym výskumným cieľom každej výskumnej akcie bolo nielen zmapovať aktuálnu verejnú mienku, ale aj v opakovaných terénnych vstupoch zachytiť najdôležitejšie posuny v ponímaní demokrizačného a transformačného procesu uskutočňovaného na Slovensku po roku 1989. Realizácia terénnych výskumov pomocou rovnakého zmluvného partnera umožnila, aby sa v dlhšom časovom horizonte dodržala kontinuita ich metodológie. Z tohto dôvodu možno pracovať aj s odstupom času s údajmi, ktoré majú vysokú výpovednú hodnotu o tom, ako sa menili názory verejnosti na priebeh demokrizačného procesu a ako verejnosť hodnotí zmeny v spoločenskom prostredí po roku 1989 na Slovensku. Zdrojom údajov predkladanej štúdie sú výsledky vybraných výskumov, uskutočnených v rámci vyššie uvedeného projektu.

### Demokracia v očakávaniach slovenskej verejnosti

Pre slovenskú populáciu, podobne ako pre väčšinu stredoeurópskych krajín, znamenalo obdobie transformácie na demokratický režim, odštartované na prelome 90. rokov, splnenie očakávaní týkajúcich sa predovšetkým slobodného myslenia a konania, odstránenie totalitných praktík z každodennosti. Vtedajšia celospoločenská eufória z prvých úspechov „*veľkého verejného zápasu a masového pohybu*“ celkom odsunula do pozadia zložitú útvárnu demokratického systému a nastupujúcej transformácie spoločnosti. Cesta k politickému riešeniu kľúčových problémov v postkomunistických krajinách sa otvorila; problémom sa však stala nepripravenosť skupiny vodcov rovnako ako „jednotlivcov – pešiakov“ na správne a efektívne zužitkovanie možností, ktoré demokrizačný proces ponúkal. Kým na strane mocenských elít to znamenalo pomerne rýchle nájdenie východísk v podobe konformizmu k silným svetovým mocnostiam a ich programom, inštitúciám a vodcom, medzi občanmi sa postupne rozširovali rady tých, ktorí si začali uvedomovať konfliktnú povahu ďalších odštartovaných procesov, najmä sociálne dosahy ekonomickej transformácie, bezradnosť a odtrhnutosť elít od ich každodenných problémov, agresivitu nastupujúcej konzumnej spoločnosti.

Václav Bělohradský premenu hodnôt a konania v porevolučnej dobe označil za premenu demokracie na postdemokraciu, kde je prítomné z pôvodnej masy euforických občanov „*spoločenstvo ľudí stmelených pocitom nezmyselnosti*“. Toto spoločenstvo, verejnosť v postdemokratickej dobe, sa podľa Bělohradského málo zaujíma o politiku, má málo informácií, kritizuje síce systém, ale nečaká nápravu situácie, médiá tu majú obrovskú moc. Veľkým nebezpečenstvom tejto doby je, že nenútila nikoho, aby sa snažil získať skúsenosť od iných s tým, aby nestratil schopnosť udržať si odstup a samostatný úsudok.<sup>24</sup>

Úvahu o kľúčových kvalitatívnych zmenách našej spoločnosti na začiatku 90. rokov nie je možné uzavrieť bez pohľadu na zložitý proces súvisiaci s integračnými snahami Slovenskej republiky o vstup do Európskej únie. Ako iné dôležité dejinné procesy aj proces eurointegrácie mal, a zdá sa, že až do súčasnosti má, mnoho stúpcov i odporcov a je plný interpretačných šumov. Historický zlom, výsledkom ktorého je dnešná podoba Európskej únie, zjednotenej na

---

údajov zabezpečoval Odbor mediálneho výskumu SRO v Bratislave. Samostatná interpretácia výsledkov jednotlivých výskumov bola spracovaná vo forme viacerých výstupov projektu Ideové zdroje a línie slovenskej politiky. Kompletná databáza výskumov a výstupov projektu je uložená na ÚPV SAV.

<sup>24</sup> BĚLOHRADSKÝ, ref. 17, s. 259.

klúčových hodnotách a klúčových bodoch spolurozhodovania, v ktorých má Slovenská republika dôstojné a rovné postavenie vrátane zaistenia jej bezpečnosti a ochrany jej záujmov, je výsledkom dlhodobo diskutovaných a zrealizovaných projektov.

Úvahy o tom, akým smerom sa má do modelu zjednotenej Európy zapojiť Slovensko, prezentovali na politickej scéne v období na prelome storočí viaceré politické i verejné authority.<sup>25</sup> Za najväčší problém v súvislosti s hľadaním zahraničnopolitickej orientácie slovenskej spoločnosti v procese úvah o vstupe do Európskej únie možno označiť všeobecnú neschopnosť efektívne spájať pluralitné názory a očakávania vnútri slovenskej spoločnosti v snahe dosiahnuť konsenzus o rozhodujúcich otázkach v zahraničnej politike SR. V tomto duchu sú trvalými hodnotovými prioritami v oblasti politiky Slovenskej republiky nevyhnutnosť zdokonaľovať mechanizmus právneho štátu, rozvoj demokratických inštitúcií, dodržiavanie medzinárodného práva a rozvoj demokracie.<sup>26</sup> Nemenej dôležité je, aby bola verejnosť priebežne a pravdivo informovaná o koncepcných a praktických opatreniach v medzinárodnom i vnútroštátnom kontexte, čím sa na jednej strane zvyšuje vzájomná dôvera verejnosti a politických elít a na druhej strane to posilňuje pocit spolupatričnosti občanov k štátu i Európskej únii.

Údaje z výskumov potvrdzujú, že v nových podmienkach dochádzalo nielen k transformácii celého spoločenského, ale aj individuálneho života, hoci klúčovou nezodpovedanou otázkou je, do akej miery je jednotlivec aktérom tejto zmeny, ktoré okruhy jeho života sa zmenili, v čom sú klúčové prvky kontinuity a diskontinuity. Všeobecne možno predpokladať, že ide o tieto oblasti premeny:

- zmena mocenskej závislosti – t. j. jednotlivec sa stáva sám aktérom, autoritou svojho života, rozhoduje sa, či a ako bude plniť svoju rolu občana, predovšetkým prostredníctvom participácie, resp. neparticipácie na verejnom živote; hodnotí demokratický režim a vyjadruje dôveru, resp. nedôveru politickým inštitúciám, osobnostiam;
- zmena ekonomickej závislosti – t. j. jednotlivec sa stáva flexibilnou pracovnou silou, príj. samostatnou jednotkou v trhovej ekonomike; mení sa pohľad na pracovnú aktivitu človeka a spôsob existencie pracovnej sily na trhu práce, spôsob ekonomického zabezpečenia a udržania si životnej úrovne;
- zmena v projekcii osobného života – t. j. jednotlivec preberá väčšiu osobnú zodpovednosť, stáva sa viac nezávislým od širšieho celku, flexibilne si projektuje osobné a rodinné plány, chráni si viac svoje súkromie, čiastočne ide aj o únik individuí do súkromia.

V súlade s teoretickou konceptualizáciou Heinz-Ulricha Kohra<sup>27</sup> vychádzame z predpokladu, že pri skúmaní hodnotových zmien vo vyspelých demokraciách je dôležité poznať, ako aktuálne problémy vnímajú a ako na ne reagujú politici, masmédiá a verejná mienka.

V nasledujúcej časti štúdie budú vymedzené klúčové oblasti zmien analyzované cez klúčové posuny v mienke verejnosti Slovenska v období po roku 1989.

<sup>25</sup> Pozri napr. ČARNOTA, Ivan A. et al.: *Európska únia – nádeje a pochybnosti. (Slovensko – Európa – Svet)*. Bratislava : LORCA 2004. Tiež napr. GYÁRFÁŠOVÁ, Oľga et. al.: *Slovakia in the Draft. Cultural and Ethical Challenges and the New Nature of Disputes after Accession to the European Union*. Bratislava : Institute for Public Affairs 2005.

<sup>26</sup> PEKNÍK, Miroslav a kol.: Tendencie vývoja politického systému. In: *Studia Politica Slovaca*, III, 2010, 2, s. 48.

<sup>27</sup> KOHR, Heinz-Ulrich: Změna a bezpečnost. Politická paradigmat a veřejné mínění. In: *Sborník vojenských sociologických témat*, Praha : Správa sociálního řízení FMO 1992, s. 16 – 30.



## Oblasť mocenskej závislosti

Všeobecne sa akceptuje téza, že zmena v demokratickej spoločnosti musí byť konsenzuálna, a teda cieľom väčšiny občanov. Aká však bola situácia v našej spoločnosti v období nástupu tejto kľúčovej zmeny, aké silné bolo presvedčenie občanov o nevyhnutnosti kvalitatívnej zmeny režimu, v ktorom v roku 1989 žili? Čo sa spájalo s predstavou bežného človeka o demokracii v spojení s procesom novembrovej zmeny? Odpovede poskytujú poznatky z reprezentatívnych výskumov zameraných na vnímanie procesu novembrovej zmeny a hodnotenie ponovembrového vývoja na Slovensku – November 1989, sociálno-ekonomický rozvoj a životná úroveň obyvateľstva (2003) a November 1989 očami verejnosti (2004).<sup>28</sup> Poznatky z týchto výskumov ukázali, že v novembrových dňoch došlo k výraznému zjednoteniu názorov verejnosti na potrebu spoločenskej transformácie, ktorá umožní nastoliť tradičnú pluralitnú demokraciu, slobodu duchovného života, prinesie hospodársku a kultúrnu prosperitu, sociálnu spravodlivosť, otvorenie sa Európe a svetu. Aj s odstupom času bola verejnosť ochotná uviesť svoju pripravenosť na takúto komplexnú politickú a sociálno-ekonomickú zmenu a z odpovedí je zrejmé, že nie každý očakával a prial si nové nasmerovanie vývoja v našej krajine. Výskumné zistenia ukázali, že z oslovených respondentov si jednoznačne túto zmenu priala necelá polovica (46,5 %). Vo verejnej mienke vo vzťahu k novembrovým dňom aj v súčasnosti rezonuje uznanie aktívnym účastníkom, ktorí z pozície minority naštartovali proces oslabenia, resp. neskôr pád vládnucej elity; niekedy sa heroizuje úloha študentov „ako svedomia národa“, ktoré pohlo zabetónovanými štruktúrami starého režimu. Sme toho názoru, že novembrové udalosti odštartovali kapituláciu politických štruktúr práve tým, že sa verejnosť aktivizovala a diktát dovtedajšej mlčiacej väčšiny nadobudol nebývalú morálnu silu. V tomto kontexte sa možno oprieť o konštatovanie Ralfa Dahrendorfa, že *„čím sú ľudia viac presvedčení o svojej spolupatričnosti, tým menej pociťujú potrebu byť rýdzo defenzívni a tým otvorenejší môžu byť voči záujmom a impulzom spoločenských síl. Takéto reflexie môžu viesť k výbušným záverom“*.<sup>29</sup>

Spolupatričnosť verejnosti v bývalom Česko-Slovensku významne posilnila komunikačná dezinformácia z prvých novembrových dní, jednoznačnosť spoločných cieľov, presvedčenie o možnosti presadiť zmenu nenásilnou cestou, t. j. cestou vyjednávania a ústupkov zo strany popredných vodcov vtedajšieho režimu. Spomedzi v tom čase dospelých respondentov sa za aktívnych účastníkov novembra '89 v pozícii „radových“ občanov prihlásilo necelých 12 %. Podľa vyjadrenia respondentov mali najväčšiu podporu novembrové udalosti v podobe tichého sympatizovania (35 %). V pozícii vtedajších odporcov novembrových udalostí sa prezentovalo niečo viac ako 10 % opýtaných, v tejto skupine sa ako tichý odporca prezentovalo 9 %, ako aktívny odporca sa označilo 1,2 %. Skupina ľahostajných mala 13 % zastúpenie. Tieto výsledky v kontexte vyššie uvedeného konštatovania Ralfa Dahrendorfa možno vnímať aj tak, že naši občania v tom čase konfrontovaní s vysokou atomizáciou každodenného života, poznačení autoritatívnosťou nomenklatúrnych vodcov a pomalými zlepšeniami v rámci sociálnych istôt, aj pod

<sup>28</sup> Pozri ref. 23. Výberový súbor empirického výskumu s terénou fázou zberu údajov v decembri 2003 tvorilo 2 234 respondentov. Výberový súbor empirického výskumu s terénou fázou zberu údajov v októbri 2004 tvorilo 2 217 respondentov. Obidva výberové súbory boli reprezentatívne z hľadiska veku (nad 18 rokov), pohlavia, vzdelania, národnosti, veľkostnej kategórie sídla a kraja. Kompletná databáza k výskumom a ich výsledkov je uložená na Ústave politických vied SAV, Bratislava.

<sup>29</sup> DAHRENDORF, ref. 13, s. 102.

hrozbou sankcií, sa dokázali zjednotiť na požiadavkách, ktoré vyjadrili ich vôľu po slobodnom živote bez pretvácky. Nedá sa jednoznačne predpokladať, že účastníci novembrových dní vedeli v tom čase presnejšie definovať, čo taká zmena so sebou priniesie. Vo výskume sa táto hypotéza potvrdila, keďže z pohľadu väčšiny sa kľúčový prínos 17. novembra '89 spájal so znovuzískaním slobody a s obnovením demokracie.

Samotný nenásilný, relatívne pokojný priebeh zmien, ktorými v roku 1989 prechádzal stredo európsky priestor, jednoznačne potvrdil, že občania bývalého Česko-Slovenska, takisto ako občania ďalších štátov za železnou oponou, očakávali transformáciu režimov, ale málokto z nich uvažoval o celkovom „kolapse“ komunizmu a hlbokých štrukturálnych reformách, ktoré priniesli nasledujúce roky. Naši občania v nových spoločenských pohyboch videli nielen perspektívu skvalitnenia osobného života, ale očakávali zvýšenie životnej úrovne väčšiny obyvateľov Slovenska (76,9 %) a najmä, že nám ponovembrový vývoj pomôže vyrovať sa so životnou úrovňou v západných vyspelých krajinách (69,4 %).

Mnohé zmeny, ktoré transformačný proces priniesol, však väčšia časť obyvateľov Slovenska neočakávala. Týka sa to zmien v oblasti spolplatnenia zdravotníckej starostlivosti (85,1 %), rastu cien za potraviny a služby (71,9 %), procesu privatizácie štátneho majetku (67,9 %), prehĺbenia sociálnej diferenciácie (61,5 %), rastu kriminality (59,9 %), zavedenia náboženstva do škôl všetkých stupňov (56,9 %), procesov reštitúcií (45 %). Prekvapujúcim bol z pohľadu verejnosti ponovembrový vývoj týkajúci sa prijatia Ústavy Slovenskej republiky a vyhlásenie samostatnej Slovenskej republiky, hoci tieto fakty zodpovedali oprávneným požiadavkám slovenského národa. V súlade s tým vznik SR v spojitosti s novembrovými udalosťami nečakalo 64,9 % opýtaných. Viac ako polovica našej verejnosti neočakávala zmenu v postavení Slovenska v medzinárodných vzťahoch a organizáciách; teda naše členstvo v EÚ (na úrovni 52,1 %) a taktiež sa všeobecne neočakával ani vstup do NATO (66,5 % opýtaných). Tieto výsledky korelujú so zisteniami iných výskumov zameraných na reflexiu ponovembrových udalostí. V tomto kontexte možno napr. uviesť zistenie, že už v máji roku 1992 sa väčšina občanov žijúcich na Slovensku bola ochotná vzdať svojej roly spolutvorcu nového štátu, delegovať rozhodnutie o tejto otázke parlamentným inštitúciám alebo zaujať ambivalentný postoj k procesu jeho konštituovania, čo sa nakoniec aj uskutočnilo.<sup>30</sup> Paradoxne v tejto súvislosti vyznievajú zistenia, že najvyššia miera nesúhlasu verejnosti s ponovembrovým vývojom na Slovensku sa týkala spôsobu obhajovania záujmov občanov v politike a konania politikov. Vysoká miera nesúhlasu občanov so spôsobom výkonu aktívnej politiky (na úrovni 82 %) odкрýva sklamanie verejnosti v rámci realizácie jedného z kľúčových cieľov novembrovej transformácie politického subsystému, a to presadzovanie občianskeho princípu v politickom živote a konanie jednotlivých politikov ako zástupcov verejnosti, ako ich politických reprezentantov. Toto zistenie potvrdzuje nielen vysokú mieru frustrácie občanov z novej podoby vnútropolitického života a politickej kultúry na Slovensku po novembri '89, ale aj fakt, že verejnosť citlivo vnímala nepripravenosť politických elít na transformačné procesy po roku 1989 a v neskoršom období aj ich odtrhnutosť od každodenných problémov občanov Slovenska.

Výsledky uvedených výskumov potvrdzujú trvalejšiu polarizáciu názorovej hladiny občanov Slovenska v hodnotení trendu vývoja, akým sa naša spoločnosť počas ponovembrového obdobia uberala. Pohľad verejnosti však podľa nášho názoru neodráža celkové odmietnutie systémovej

<sup>30</sup> PLÁVKOVÁ, ref. 22, s. 214.

zmeny, ale ide skôr o odmietanie spôsobu, akým sa komplexná transformácia našej spoločnosti uskutočňovala. Túto úvahu opierame o reálny vývoj situácie v slovenskej spoločnosti v 90. rokoch, ktorý ukázal, že mnohé kľúčové zmeny, ktoré ponovembrový vývoj priniesol, neboli v novembrových dňoch súčasťou očakávaní väčšiny obyvateľstva na Slovensku.

Výskum v tejto súvislosti priniesol poznatky aj o miere spokojnosti občanov Slovenska s fungovaním mechanizmov a inštitúcií, vytvorených práve na to, aby v ich mene a záujme konali, resp. aby v ich záujme komunikovali a prezentovali ich názory, očakávania. Väčšej časti verejnosti pri hodnotení inštitúcií chýbala ich zaangažovanosť v riešení každodenných problémov občanov. Teoretici v tejto súvislosti spravidla konštatujú, že súčasné vlády, politické strany a veľké inštitúcie sú pod stálym tlakom, sú preťažené a z toho dôvodu strácajú potrebnú flexibilitu v reakcii na potreby svojich voličov.

Trvalejším nepriaznivým dôsledkom ponovembrového vývoja je zrodenie nedôvery občanov SR v politické elity. Prejavili sa ako neschopné dodržať sľuby dané vo svojich politických programoch, prinášali na politickú scénu a do verejného života napätie, konfrontáciu, nestabilitu a zlyhávajúce štandardné procedúry, to všetko bez potrebnej sebareflexie. V mienke verejnosti sa to odráža trvalým poklesom dôvery k politickým stranám a demokratickým inštitúciám, v narastaní apatie a rezignácie občanov na uplatňovanie svojho občianskeho mandátu vo voľbách a na aktivity na pôde občianskej spoločnosti. Na druhej strane, istá miera dezilúzie občanov sa prejavuje aj v ich sebakritike a priznaní si neschopnosti uplatňovať svoje občianske práva a povinnosti. Občania to vnímajú ako celkovú rezignáciu na možnosť prezentovať sa a obhajovať nové, aktuálne záujmy určitých skupín občanov voči aktuálnej moci. Ako upozornil Karel Müller, nedostatok občianskej sebadôvery cez prejavy občianskej nesamostatnosti nie sú ničím novým na posttotalitnej scéne. V každej spoločnosti je dôležité udržať ich na istej akceptovateľnej úrovni, pretože ak nadobudnú také rozmery, že sa stanú kultúrno-civilizačnou bariérou, prinášajú riziko nekontrolovateľného rastu moci, resp. jej zneužívania.<sup>31</sup> Müller tiež upozornil na ďalší dôsledok nedostatočného, nízkeho sebedomia občianstva, ktorým sa pomenúva nedostatočná politická gramotnosť. Uvažuje o nej v kontexte obsahového vymedzenia tzv. mediálnej gramotnosti, ako schopnosti triezvo posudzovať demokratickú politiku a jej vplyv na ľudský život. Pre českú spoločnosť je podľa Müllera príznačné, že mala prehnaté očakávania od politiky po roku 1989, čo prinieslo sklamanie a dezilúziu ľudí z politiky, v najextrémnejšom vyústení ich odpútania sa od politického systému samotného.<sup>32</sup> V tomto kontexte sa prikláňame k veľkej podobnosti slovenskej spoločnosti s českou a predpokladáme, že sa môže argumentácia o nedostatočnej politickej gramotnosti občianstva použiť aj na Slovensku.

Z výskumov vyplýva, že verejnosť Slovenska neočakávala v krátkom období po zásadných spoločenských zmenách príchod štátoprávnej zmeny. Viaceré výskumy v tejto súvislosti však potvrdili, že väčšina obyvateľov SR je hrdá na to, čo Slovensko dosiahlo v rámci samostatnej existencie tak vo vnútroštátnom, ako aj v medzinárodnom rámci. Potvrdilo sa, že viac ako dve tretiny obyvateľov SR v roku 1993 podporovali myšlienku o vstupe do Európskej únie a trvale takúto podporu EÚ naša verejnosť preukazuje až do dnešných dní.<sup>33</sup> Podpora verejnosti v tejto zahraničnopolitickej orientácii SR má základ v presvedčení občanov, že sa tak realizuje ob-

<sup>31</sup> MÜLLER, Karel: Česká občanská společnost. Předpoklady a problémy. In: HRUBEC, Marek (ed.): *Demokracie, veřejnost a občanská společnost*, Praha : Filosofia, Filosofický ústav AV ČR 2004, s. 243 – 247.

<sup>32</sup> MÜLLER, ref. 31, s. 248 – 249.

<sup>33</sup> ČUKAN, Karol: Slovenská verejnosť a vstup SR do NATO. In: *Sociológia*, 35, 2003, 5, s. 496.

novený spoločný cieľ, s ktorým naša spoločnosť len „dočasne“ stratila kontinuitu. Možno to dokumentovať o. i. dlhodobým monitoringom postoja slovenskej verejnosti k členstvu SR v EÚ, uskutočňovaným formou Eurobarometrov.<sup>34</sup> Podľa poznatkov z týchto monitoringov občania SR intenzívnejšie nepociťujú obavy z možného oslabovania pozície SR v rámci EÚ. V slovenskej verejnosti prevažuje názor, že členstvo SR v EÚ je pre nás výhodné, pre väčšinu občanov Slovenska je členstvo v EÚ zárukou väčšej bezpečnosti a naša krajina má z neho prospech, najmä čo sa týka zvýšenia ekonomickej stability krajiny a voľných pracovných príležitostí. Menej už verejná mienka reflektuje skutočný vplyv najmä EÚ a NATO v pozícii strážcov úspešnosti demokratizačných procesov v krajinách, ktoré sa stali ich členmi, teda osobitne aj na Slovensku

### Oblasť ekonomickej závislosti

V procesoch spoločenskej transformácie, ktoré nastúpili v ponovembrovom období, sa z pohľadu verejnosti v minimálnej miere očakávali kľúčové zmeny v ekonomike. Proces prechodu k trhovej ekonomike musel dodržať všeobecne platné pravidlá, realizovať úlohy, tempo ktorých a metóda ich zavedenia záviseli od odborných a politických rozhodnutí. Každý variant prechodu od plánovanej k trhovej ekonomike má svojich zástancov a odporcov. V teoretickej rovine možno spôsobil, ktorý bol uplatnený na Slovensku, hodnotiť tak pozitívne, ako aj negatívne. Demokracia aj v tomto kontexte utvára priestor na pluralitu názorov, prístupov a riešení. Môžeme spolu s Witoldom Morawským konštatovať, že systémová zmena sa uskutočňuje vždy ako nevyhnutná konfrontácia projektu elity s konaním ľudí; elity svoje projekty vďaka konfrontácii s hodnotami a záujmami ľudí stále modifikujú. Problémom je výsledok – kvalita tejto zmeny, výsledok, ktorý je čiastočne zámerný a čiastočne živelný, spontánny.<sup>35</sup> Tento scenár vývoja prechodu k trhovej ekonomike možno v mnohom uplatniť aj na opis slovenského procesu. Ak však ide o následky ekonomickej reformy na jednotlivcov, táto kľúčová zmena sa odohrala pre väčšiu časť našej verejnosti neočakávané. Verejnosť na Slovensku v rámci novembrových revolučných cieľov vôbec nebola konfrontovaná s potrebou hlbokoj reštrukturalizácie prechodu na kapitalistickú ekonomiku, obnovu súkromného majetku či nástup trhového totalitarizmu. Aj napriek tomu tieto zmeny prijímalo obyvateľstvo v ponovembrovom období bez väčších emócií, nevyvolali ani významnejšie vnútrospoločenské rozpory, hoci je zrejmé, že charakter priebehu týchto procesov významne ovplyvnil individuálnu ekonomickú a sociálnu situáciu väčšiny obyvateľstva v rozpore s tým, čo pôvodne očakávali. V uvedenom výskume dve tretiny občanov prezentovali súhlas s tým, že v rámci ponovembrových zmien došlo aj k obnoveniu úcty k súkromnému majetku a túto zmenu zväčša nespochybňovali.

Jedným z dôsledkov novembrových premien je nárast úcty k práci (67 % súhlasných odpovedí); mnohých však sklamalo, že nové pravidlá na trhu práce nechránia ich záujmy, stavajú ich do veľkého ekonomického rizika, zvyšujú ich neistotu v rámci udržania si primeranej životnej úrovne. Väčšie sklamanie verejnosti sa spája s tým, ako sa nové pravidlá aplikovali do pracovného režimu a podmienok v práci, pretože nepriniesli očakávanú zmenu v utvorení väčších šancí pre schopných a pracovitých ľudí (48 %), ani spravodlivejšie odmeňovanie za schopnosti a vý-

<sup>34</sup> ŠTANDARDNÝ EUROBAROMETER 69. *Public Opinion in the European Union*. First Results. March – May 2008. Publication: June 2008. Dostupné na: <<http://ec.europa.eu/public.opinion/index.en.htm>>, overené 14.10.2013.

<sup>35</sup> MORAWSKI, Witold: *Ekonomická sociologie, problémy, teorie, empirie*. Praha : SLON 2005, s. 223.

konnosť v práci (35 %). Táto racionalita hodnotenia dopadov uskutočňovaných ekonomických transformačných krokov, a najmä praktík v systéme privatizácie, sa od 90. rokov trvale premieta do početného zvyšovania ľudí, kriticky nazerajúcich na netransparentnosť a klientelizmus ako sprievodné črty ekonomickej transformácie.

Podľa zistení FOCUS-u v období rokov 1994 – 1997 celková podpora ekonomickej reformy stratila mnohých stúpcov, a dokonca, ako konštatuje Zora Bútorová, v ekonomických postojoch verejnosti sa znižovala podpora myšlienky hlbokoj ekonomickej transformácie a posilnila sa najmä preferencia sociálno-trhovej orientácie (na úroveň 60 %).<sup>36</sup> V každodennom živote sa objavila skúsenosť radových, bežných občanov s nezamestnanosťou, čo sa premietlo do zvyšujúceho sa podielu občanov kriticky hodnotiacich vývoj životnej úrovne vo svojej domácnosti, v najbližšom rodinnom okruhu.

Nová ekonomická situácia v ponovembrovom vývoji priniesla prevrat aj do fungovania mechanizmu zamestnanosti. Rýchly prechod zo stavu plnej zamestnanosti podporovanej v rôznom rozsahu sociálnou politikou štátu nahradil trh práce, prinášajúci nové sociálne riziká. Pre občanov to znamenalo nájsť si vlastné východisko a vlastnú cestu v rámci profesionálneho života. Trh práce, podobne ako na politickej scéne, začali riadiť nové pravidlá. Jan Keller na margo týchto zmien uvádza, že tu začali platiť heslá „konkurencia“, „sloboda voľby“, „zodpovednosť“, s takým očakávaním, že len od slobodnej vôle každého jednotlivca závisí, či dokáže čo najefektívnejšie zhodnotiť svoj trhovo využiteľný potenciál.<sup>37</sup> Kľúčovým problémom v tejto súvislosti je, že ekonomická politika štátu, ako v tejto súvislosti vonkajšia sila, sa zameriava na znižovanie ceny pracovnej sily, daní, redukuje verejný sektor a podporu dáva privatizácii poistenia. Takto sa formuje nielen armáda nezamestnaných, ale aj dve nové skupiny pracujúcich, pracujúca chudoba a prekariát, obidve konfrontované s veľkými ekonomickými ťažkosťami pri udržaní si aktuálnej životnej úrovne, čeliace rizikám straty zamestnania, prerušovaniu pracovnej činnosti, stagnácii či prepadu v oblasti príjmov za prácu a ďalším neistotám. Mnohí občania sa ťažko vyrovnávajú s tým, že tieto problémy sa stali trvalou súčasťou transformovaných trhov práce.

Pri riešení problémov nezamestnanosti sa už na začiatku 90. rokov minulého storočia začali v rámci európskej stratégie zamestnanosti aplikovať modely flexicurity, ktoré majú definovať legálne limity pri flexibilizácii pracovných síl, a najmä zohľadniť špecifiká a podmienky konkrétnej krajiny pri hľadaní rovnováhy a vyváženosti práv a povinností medzi aktérmi trhu práce, najmä zamestnancami a zamestnávateľmi. Zuzana Potužáková pri analýze implementačného procesu flexicurity upozornila, že má svoje pozitíva a negatíva, pretože profitujú z neho najmä mladí ľudia a vysokovzdelaní odborníci, kým medzi istými rizikami uvádza malý profit skupín dlhodobo nezamestnaných, ktorým mal tento koncept výrazne napomôcť.<sup>38</sup> Aj na Slovensku sa trvale tento problém rieši reformnými opatreniami na zvýšenie flexibility pracovnej sily. Neexistuje zjednotený pohľad na to, kde je hranica, keď aplikované ochranné funkcie skutočne prinášajú zabezpečenie istoty, stabilitu pre oboch účastníkov pracovnoprávneho vzťahu a kedy sa šanca na obojstrannú spokojnosť niekde vytratila. V období 90. rokov sa výraznejšie začali štrukturovať základné životné postoje občanov a ich stratégie na trhu práce, ako prejav spôsobilosti aktívne sa ujať príležitostí, ktoré im poskytol novovytvorený priestor a okolnosti. V miere

<sup>36</sup> BÚTOROVÁ, Zora: Verejná mienka. In: BÚTORA, Martin (ed.). *Slovensko 1996. Súhrnná správa o stave spoločnosti a trendoch na rok 1997*, Bratislava : IVO 1997, s. 338.

<sup>37</sup> KELLER, Jan: *Nová sociálna rizika a proč se jim vyhneme*. Praha : SLON 2011, s. 73.

<sup>38</sup> POTUŽÁKOVÁ, Zuzana: Flexicurity – Pros and Cons of the Model. In: *Medzinárodné vzťahy*, XII, 2012, 1, s. 45 – 59.

adekvátneho vyrovnaní sa s otvorenou konkurenciou na trhu práce a uvedomenia si osobnej zodpovednosti za svoju životnú situáciu sa odráža celková akceptácia aktuálneho spoločenského diania verejnosťou. Môže to zároveň znamenať, že verejnosť začala aj v tejto oblasti primeraným spôsobom zvládať situáciu a nečaká na riešenia zo sféry politiky.

### Oblasť projekcie osobného života

Spoločnou črtou súčasných vyspelých demokracií je oslabenie všetkých väzieb človeka, ktorý stráca tradičné istoty a pokúša sa nájsť nové istoty, hodnoty, ciele. Adaptácia ľudí na nové pravidlá hry vo všetkých životne dôležitých oblastiach je v dôsledku toho často spojená s pocitmi neistoty, nedostatkom sebadôvery a pocitmi zlyhania. V období krátko po páde železnej opony sa začal používať termín „postkomunistická panika“, ktorým sa obhajovali prejavy nových predsudkov a stereotypov na princípoch etnickej, resp. rasovej odlišnosti. Poukazovalo sa tu na to, že v dôsledku strachu z budúcnosti všeobecne, i obáv z vlastného zlyhania, začal človek hľadať nových pôvodcov problémov, s ktorými sa borí.

Nie je vôbec nič zvláštne na tom, že vo verejnej mienke sa priebežne mení spôsob reagovania občanov na celospoločenské podmienky, udalosti, zmeny. Na Slovensku sa táto zmena uskutočňuje postupne. Situácia vo verejnej mienke sa vyvíja spolu s prehlbovaním základov demokracie a občianskej spoločnosti a podobne ako v iných krajinách po ich transformácii z totalitných na demokratické sa približuje situácii vo vyspelých demokratických krajinách Európy. Spontánne sa hlas verejnosti na Slovensku ozýval najsilnejšie v 90. rokoch minulého storočia v súvislosti s prejavmi na politickej scéne; menej často išlo o občianske iniciatívy alebo protestné akcie. Vývoj na Slovensku tak kopíruje kľúčový trend vývoja verejnej mienky vo vyspelých demokratických krajinách, kde sa verejná mienka z pozície aktívnej politickej sily mení na „divácku verejnosť“, pozorujúcu dianie na politickej scéne a v spoločenskom živote. Vo vývoji verejnej mienky v postkomunistických krajinách strednej Európy na prelome tisícročí sa celkovo prejavuje zvýšená kritickosť občanov k aktuálnemu daniu, pričom sa silnejúci pocit ich sklamaní premieta do ich nezájmu o veci verejné. Eliška Jungová v tejto súvislosti hovorí o raste pocitov dezilúzie a bezmocnosti v českej verejnosti.<sup>39</sup>

Kľúčová zmena charakteru medziľudských vzťahov zmenila aktuálny spôsob ich konzumácie – namiesto spoločného zážitku, prežívania a plánovania budúcnosti sa ľudia uzatvárajú do svojho individuálneho sveta. Francis Fukuyama upozornil, že jedným z dôsledkov rastúceho individualizmu a úsilia čo najviac zvýšiť svoju osobnú autonómiu je rast nedôvery k autoritám.<sup>40</sup> Paradoxne sa teda ľudia v snahe o slobodu voľby dostávajú do situácie, keď im chýba vzájomné uznanie a spoluúčasť. Podľa nášho názoru jedným z vysvetlení je výrazná orientácia ľudí na demonštratívnu spotrebu, ako novú formu masovej voľnočasovej aktivity, ktorá však v podstate prehľbuje osamelosť a pasivitu človeka v „ere osamelého davu“. Ľudia sa bránia vyvíjať vlastnú iniciatívu, vo vzťahu k druhým hľadajú najmä výhody pre seba samých, budujú si svoju sebadôveru v opatrne a premyslene naaranžovaných vzťahoch. Tým zanikajú spoločné záujmy, znižuje sa miera vzájomnej dôvery, ochota angažovať sa aj za iné než osobné ciele.

<sup>39</sup> JUNGOVÁ, Eliška: Vývoj českého veřejného mínění a jeho odraz v postojích vůči Evropě. In: HRUBEC, Marek (ed.): *Demokracie, veřejnost a občanská společnost*, Praha : Filosofia FÚ AV ČR 2004, s. 253 – 264.

<sup>40</sup> FUKUYAMA, Francis: *Velký rozvrat*. Bratislava : AGORA, s. r. o., 2005, s. 112.

Medzi kľúčové zmeny v projekcii osobného života sa začleňuje preberanie osobnej zodpovednosti, čím sa človek stáva viac nezávislým od širšieho celku, flexibilne si projektuje osobné a rodinné plány, chráni si väčšmi svoje súkromie, čiastočne ide aj o únik individuí do súkromia. V časoch tekutej modernity sa rozpadli sociálne rámce, v ktorých bol človek zaradený. Pre súčasníka to znamená hľadať si svoje miesto vo svete, v ktorom stratil pevné a stabilné oporné body. Z pohľadu verejnosti je možné hovoriť už nie o globálnej bezpečnosti, ale o „globalizácii strachu“, ktorý je reakciou na skutočnosť, že do súčasného života vstúpili mnohé nové riziká a neistoty, čo vyvoláva atmosféru všadeprítomnej hrozby.<sup>41</sup> S konštatovaním, že nové tisícročie bude érou strachu, sa možno stretnúť v mnohých kontextoch. Strach sa usídlil vo svete pracovného života, kde dochádza k zneisteniam ohľadom udržania si schopnosti a kompetentnosti na pracovnom trhu, sú prítomné obavy o stratu príjmu a s tým súvisiacu možnosť spotrebúvať tak, ako okolie od nás očakáva, strach vyvoláva celkový nárast kriminality. František Škvrnda považuje za nemenej významné v tomto kontexte narastanie hrozby medzinárodného terorizmu, nevojenských bezpečnostných hrozieb, extrémizmu, v rámci európskeho priestoru rastúci podiel prisťahovalcov a posun súčasných spoločností k multikultúrnej komunite.<sup>42</sup> Všeobecne sa toto obdobie definuje ako obdobie vzrastania obáv nielen z bezprostrednej neistoty, ale aj strachu a obáv z budúcnosti. Napríklad dlhodobý monitoring verejnej mienky v rámci Eurobarometrov dokumentuje, že v priestore Európskej únie trvale vzrastá podiel neistých ľudí vzhľadom na málo predvídateľný budúci vývoj.<sup>43</sup>

Jan Keller ukazuje zmenu v presunoch od vertikálnej reprezentácie k horizontálnej reprezentácii, pri ktorej sa formuje nový obraz o súčasnej spoločnosti.<sup>44</sup> Spoločnosť sa postupne rozpadá na tri navzájom oddelené sociálne svety. V prvom žije elita vo svete bez hraníc, osamelá a vyčlenená vo svojej exkluzivite. V druhom sa trvale znižuje stredná trieda, strácajúca nadobudnuté pozície tak vo svete práce, ako aj vo svete spotreby. To mení jej životné postoje a stratégie smerom v každých životných situáciách, pričom si čoraz menej všima ostatné sociálne skupiny. Tretí svet obsadila deklasovaná skupina chudobných, vytlačená do úzko vymedzeného priestoru bez možnosti úniku z neho; je preto rezignovaná a ľahostajná tak k svojmu osudu, ako aj k budúcnosti svojich blízkych. V každodennom zápase o prežitie to znamená spoliehať sa na individuálnu cestu v rámci celoživotného projektu, menej očakávať v rámci solidarity a prípadnej pomoci od tých, ktorí majú budúcnosť zaistenú. Súčasný vývoj tak opodstatňuje adekvátnosť východísk teórie uzatvárania (closure theory) prinajmenšom v tom, že kľúčové sociálne skupiny si úspešne vytvorili monopol na zdroje a privilégia určitého druhu, ktoré si užívajú a obhajujú. Spôsob, akým by bolo možné prekonať tieto priepastné rozdiely v súčasnej spoločnosti, je podľa nášho názoru pravdepodobne len v dôslednejšom uplatnení sociálnych práv občanov.

K poznatkom, ako sa zmenili hodnotové priority a očakávania našej verejnosti na prelome tisícročí v porovnaní s ponovembrovým obdobím 90. rokov, používame ako zdroj údajov výsledky výskumu Eurobarometer 72.<sup>45</sup> Poskytujú odpovede na otázky, ako vnímajú občania Slo-

<sup>41</sup> BAUMAN, ref. 12, s. 104.

<sup>42</sup> ŠKVRNDA, František: K chápaniu súčasnej svetovej politiky v teórii medzinárodných vzťahov. In: *Medzinárodné vzťahy*, II, 2004, 1, s. 13.

<sup>43</sup> ŠTANDARDNÝ EUROBEROMETER 69, ref. 34.

<sup>44</sup> KELLER, Jan: *Tři sociální světy. Sociální struktura postindustriální společnosti*. Praha : SLON 2011.

<sup>45</sup> ŠTANDARDNÝ EUROBAROMETER 72. In KUHN, Ivan, *Národná správa SR*, jeseň 2009. Dostupné na: <<http://www.eb72-sk-sk-nat.pdf>>, s. 39-40, overené 10. 4. 2010.

venska a občania únie vytvorený spoločný priestor, v čom vidia jeho spoločný základ, ako im pomáha ich euroobčianstvo plniť si životné ciele. Z odpovedí občanov EÚ 27 (ďalej Euroobčanov) na otázku „Ktoré hodnoty reprezentujú Európsku úniu?“ vyplýva, že vo vedomí Euroobčanov je demokracia pevne zakorenenou kľúčovou hodnotou tohto spoločenstva. O tom, že tento priestor najlepšie reprezentuje demokracia, bolo na jeseň v roku 2009 spomedzi Euroobčanov presvedčených 39 % a spomedzi občanov SR až 52 %. Ako druhú najdôležitejšiu hodnotu únie verejnosť vníma ľudské práva (37 % Euroobčanov a 45 % občanov SR). Z pohľadu oboch súborov úniu reprezentuje tiež mier (36 %). Euroobčania majú pomerne rozdielne názory na to, do akej miery EÚ reprezentuje právny štát (26 % Euroobčanov oproti 18 % občanom SR vnímajú túto hodnotu ako jednu z priorít únie). Preukazovanie solidarity a podporovanie druhých vníma ako hodnotu únie 17 % Euroobčanov a 23 % občanov SR. Pochybnosti o tom, či existuje spoločný hodnotový základ vyznávaný občanmi EÚ 27 a občanmi SR, vyvracia tiež napr. ich takmer identické zdôraznenie nasledujúcich hodnôt a priorít, ako hodnôt reprezentujúcich úniu: rešpektovanie ľudského života (15 : 17 %), sloboda jednotlivca (15 : 17 %), úcta k iným kultúram (18 : 15 %), tolerancia (10 : 13 %), rovnosť (12 : 11 %), sebarealizácia (4 : 7 %), náboženstvo (3 : 4 %). Týmito zisteniami možno odpovedať na upozornenie Marcely Gbúrovej na dôležitosť vnímať priestor únie aj ako priestor na zdravé národné sebavedomie v spoľžití v multikultúrnom a nadnárodnom spoločnom dome, pretože šancou Európy je kultúrny polymorfizmus ako základ bohatstva ideí, vzdelanosti a od toho odvodených motivácií občanov Európy k politickej, ekonomickej a duchovnej únii.<sup>46</sup>

Najväčšia miera nenaplnených hodnôt na pôde únie sa týka rešpektovania ľudského života: rozdiel v posúdení miere rešpektovania tejto hodnoty v EÚ 27 a jej osobnou preferenciou je 18 % u občanov SR a u Euroobčanov je to až 29 %. Rozdiely v miere rešpektovania posudzovanej hodnoty v EÚ 27 a osobnou preferenciou hodnoty sú vysoké aj pri zdôraznení náboženstva (veľkú diferenciu pociťujú občania v SR, a to na úrovni 13 %, kým u občanov v EÚ 27 je tento rozdiel na úrovni 3 %); v potrebe dôrazu na sebarealizáciu (občania SR rozdiel 12 %, občania v EÚ 27 rozdiel 9 %). Zhodne je nižšia aj miera naplnenia takých hodnôt, ako sú sloboda jednotlivca (na úrovni 10 %) a tolerancia (na úrovni 9 %).

Naopak, únia ako celok dáva väčší dôraz, ako očakávajú občania SR aj Euroobčania, hodnote demokracie (u občanov SR prevyšuje očakávania o 30 %, u občanov v EÚ 27 o 15 %), preukazovaniu úcty iným kultúram (u občanov SR prevyšuje očakávania o 11 %, u občanov v EÚ 27 o 10 %). Poskytovanie solidarity u občanov SR prevyšuje očakávania o 8 %, kým u občanov v EÚ 27 sú tieto očakávania naplnené, resp. zhodné.

Najväčšie rozdiely sú v názoroch občanov SR a EÚ 27 na právny štát: jeho dôležitosť pre fungovanie štátov únie vyzdvihujú najvýraznejšie Euroobčania (s rozdielom 8 % napr. oproti občanom SR). Pri hodnotení reálnej situácie v tejto súvislosti sa však ukázalo, že kým u Euroobčanov prevyšuje realita ich potrebu o 6 %, v súbore občanov SR sú očakávania vyššie o 4 % oproti obrazu, aký majú o tejto hodnote z pohľadu na úniu. Možno konštatovať, že obraz o hodnotách Európskej únie je z komplexného pohľadu verejnosti štátov únie zostavený z viac-menej rovnocenne preferovaných hodnôt. Podľa nich je hodnota „demokracia“ kľúčová; hneď za ňou sú to

<sup>46</sup> GBÚROVÁ, Marcela: Európska integrácia a národná identita (Poznámky k niektorým aspektom vzťahu národnej a občianskej identity v procese európskej integrácie). In: GBÚROVÁ, Marcela a kol. *Formovanie Európskej občianskej spoločnosti*. Zborník vystúpení z vedeckého kolokvia s medzinárodnou účasťou. Prešov, Filozofická univerzita Prešov 2005, s. 55 – 63.



Ľudské práva, mier, právny štát. Obraz o hodnotách populácie v EÚ 27 je viac štruktúrovaný, pričom kľúčovou hodnotou je rešpektovanie ľudského života, hneď za tým sú mier a ľudské práva, ako hodnoty viac-menej rovnocenne preferované. Podľa občanov SR reprezentujú Európsku úniu predovšetkým prvé tri z vyššie uvedených hodnôt, pričom ako štvrtú zdôraznili solidaritu a pomoc. V hodnotovom rebríčku občanov SR sú kľúčovou hodnotou ľudské práva. V ďalšom poradí nasledujú mier, rešpektovanie ľudského života, ako štvrtá je zdôraznená sloboda jednotlivca. Rozdiely v hodnotovom a mravnom videní európskeho spoločenstva a osobného záväzku človeka nie sú také významné, aby zakladali opodstatnenosť rozdielneho vnímania kultúr vyspelých západných demokracií a nových demokracií v stredoeurópskom priestore.

## Záver

Spoločnosť, prechádzajúca do nového tisícročia, na rozdiel od obdobia relatívne stabilnej „modernej“ spoločnosti, je poznačená výzvami rýchlo sa meniaceho prostredia, v ktorom sú človek, organizácie, spoločnosť i celá civilizácia spoluvorcami vlastnej budúcnosti. V modernistickom svete vládol poriadok a silové inštitúcie. Preferovala sa kontinuita privatizácie, priorita trhových síl, tovarovosť verejných statkov, individualizmus. Postmodernistické myslenie naproti tomu požaduje zachovať pluralizmus, solidaritu, osobitosť verejného sektora, neoddeliteľnosť politiky od moci. Spoločnosť tretieho tisícročia musí v plnej miere využiť manévrovaciu schopnosť človeka ako podmienku dosiahnutia všetkých ostatných hodnôt: zabezpečiť si dôstojný život podľa individuálneho životného štýlu, byť ľudskou bytosťou v novom miléniu, ktorá si bude utvárať „tekutú identitu“ na základe svojich skúseností, rolí a kontaktov s celou množinou rôznych noriem a zvykov v prostredí, v ktorom sa bude pohybovať.<sup>47</sup> Prezentované zistenia naznačujú dosiahnuté výsledky procesu demokratizácie v rámci slobodnej voľby spoluúčasti občanov SR na tomto procese tak vnútri našej spoločnosti, ako aj v konfrontácii s novým priestorom, ktorý nám poskytlo včlenenie do Európskej únie. Možno z nich usudzovať, že pre európsku i slovenskú verejnosť je spoločný priestor únie spoločenstvom, ktoré rešpektuje ľudský život, slobodu jednotlivca, prejavuje úctu k iným kultúram a všeobecne tolerantnosť, rešpektuje rovnosť ľudí, poskytuje im možnosti na sebarealizáciu a v neposlednom rade im umožňuje prejavit' náboženské presvedčenie. Z údajov vyplýva prítomnosť istých diferencií v hodnotových rebríčkoch občanov Slovenska v porovnaní s Euroobčanmi, ktoré zároveň odhaľujú aj prítomnosť neaplnených očakávaní z pohľadu jednotlivcov na to, ako sa tieto ich hodnoty rešpektujú v rámci spolunažívania v Európskej únii.

Zistenia potvrdili pretrvávajúci trend k rezignácii a apatii občanov SR v riešení každodenných otázok, ako aj v ich ochote zaangažovať sa do riešenia verejných záležitostí. V ich pozadí možno predpokladať očakávania občanov, že sa veci „pohnú“ aj bez ich súčinnosti. Aktuálny vývoj vo volebnom procese v roku 2014 tieto predpoklady môže verifikovať, resp. výrazne modifikovať. Rok 2014 v značnom rozsahu poskytne občanom Slovenska v rámci troch volebných príležitostí ukázať volebným aktom mieru splnenia očakávaní tak vo vzťahu k domácej, ako aj v zahraničí pôsobiacej, politickej elite, zároveň aj zasiahnuť, ak chcú, aby sa situácia zmenila. Politickí

<sup>47</sup> Tekutá identita je podľa Hilla jediná perspektíva, ako môže ľudská bytosť v novom miléniu (svetoobčan) reagovať na separatistickú logiku, ktorá delí ľudstvo na nás a ich. Pozri HILL, Jason: Len tak milo zažmurkať očami. Ako znie kozmopolitická odpoveď na ohrozenie Európy islamistickým džihádcom? In: *Denník SME*, 21. júl 2007, s. 28.

analytici predpokladajú, že ani v tomto roku nedôjde k podstatnému vychýleniu v nastúpených trendoch volebného správania populácie Slovenska, a teda nedôjde k radikálnemu zvýšeniu účasti občanov na tohtoročných voľbách. Ak sa tento predpoklad splní, na pozadí nevyužitého volebného práva občanmi bude skrytá nielen celková apatia a defenzívnosť nášho voličstva, ale paradoxne aj ďalší prejav vôle ľudu, t. j. nespokojných voličov, odmietajúcich legitimizovať politické ambície niektorých politických subjektov, či osobností na politickej scéne Slovenska. Pre prípad, že sa tento predpoklad splní, v kontexte vyššie uvedených zistení to nebude prekvapujúce, avšak bude to vážne upozornenie na nevyhnutnosť hľadať hlbšie korene nevyužitých otvorených príležitostí prejavovania sa vyspelosti slovenského občianstva. Prinajmenej to bude svedčiť o nevyhnutnosti dlhšej časovej etapy na identifikáciu občanov s projektom novej spoločnosti a úlohou verejnosti a verejnej mienky v reflexii aktuálneho stavu spoločnosti.<sup>48</sup>

---

<sup>48</sup> Tento text bol spracovaný v rámci projektu VEGA 2/0187/14 Formovanie slovenskej politiky v rokoch 1989 – 1994.